

SOSIAL ŞƏBƏKƏLƏRİN XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNƏ TƏSİRİ

Tanrıverdiyeva Afayət İsa

Xülasə

Müasir texnoloji cəhətdən inkişaf edən dünyada müəllimlər və dil müəllimləri getdikcə rəqəmsal öyrənmə vasitələrindən istifadədə tələbələrin ehtiyaclarını ödəmək ehtiyacı ilə üzləşirlər. Xarici dilləri öyrənməklə yanaşı, müasir tələbələrin zehni bir çox proseslərlə məşğuldur ki, bunlar arasında rəqəmsal öyrənmə vasitələrindən istifadə ehtiyacı da var. Müasir tələbə biliyi ən rahat və ən sürətli şəkildə əldə etməyə çalışan insandır. İnformasiyanın bu şəkildə mənimsənilməsi onun səthi inkişafı probleminə gətirib çıxara bilər, çünki əksər hallarda bu, qısamüddətli yadda saxlamağı nəzərdə tutur.

Əks tərəfdən sosial şəbəkələr vasitəsilə sosial qarşılıqlı əlaqə öyrənənlərin başqaları ilə ünsiyyət qurması üçün bir növ stimuldur.

ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ НА ОБУЧЕНИЕ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Танривердиева Афаят Иса кызы

Резюме

В современном технологически развивающемся мире учителя и преподаватели иностранных языков все чаще сталкиваются с необходимостью удовлетворения потребностей учащихся в использовании цифровых средств обучения. Помимо изучения иностранных языков, умы современных школьников заняты множеством процессов, среди которых необходимость использования цифровых средств обучения. Современный студент – это человек, стремящийся получить знания наиболее удобным и быстрым способом. Такой способ получения информации может привести к проблеме ее поверхностного освоения, так как в большинстве случаев предполагает кратковременное запоминание.

С другой стороны, социальное взаимодействие через социальные сети является своего рода стимулом для учащихся общаться с другими.

Rəyçi: MDU “Xarici Dillər” kafedrasının müdiri, dos. Mehdi Nizami oğlu Rəhimov
MDU “Xarici Dillər” kafedrasının 26 dekabr 2022-ci il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 06 yanvar 2023-cü il

UOT:81.

İNGİLİS DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ ALINAN BEYNƏLMİLƏL TERMİNLƏR

Həmzəyeva Təliyə Saleh

Gəncə Dövlət Universiteti, dissertant

Xülasə: Azərbaycan dilinə ingilis dilindən daxil olan alınmalar yeni söz və söz birləşmələrinin yaradılmasında da iştirak edir. Alınmalar dillərə məxsus morfemlərlə (şəkilçilərlə), sözlərdə birləşərək sintetik və analitik yollarla leksik-terminoloji birləşmələr yaradaraq elmin-texnikanın müxtəlif sahələrində işlənir. Belə birləşmələri komponentin mənşəyindən asılı olaraq yeni əmələ gələn terminlərin müxtəlif növləri yaranır. Dildə yaranan leksik birləşmələrin bir komponenti alınma, digər komponenti dilin öz vasitəsi olan hibrid terminlər, hər iki komponenti alınma olan terminlər yaranır.

Tədqiqatda müəyyənləşdirilir ki, ingilis dilindən alınan sözlər Azərbaycan dilinin ədəbi dil normalarına uyğun olaraq fonetik, qrafik, qrammatik və semantik cəhətdən mənimsənilir. Mənimsəmə dedikdə, dilə daxil olan alınmaların keçdiyi dilin normalarına uyğunlaşması nəzərdə tutulur. Mənimsənilmə prosesində dilin daxili qaydalar əsas götürülür.

Açar sözlər: mədəniyyətlərarası kommunikasiya, çoxcəhətli, alınmalar, beynəlmiləl sözlər, vahidlər, termin

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, многогранность, приобретения, интернациональные слова, единицы, термин

Key words: intercultural communication, versatility, acquisitions, international words, units, term

Mədəniyyətlərarası kommunikasiya mürəkkəb və çoxcəhətli olduğu kimi, alınma sözlərin dilə daxil olma səbəbləri, yolları da müxtəlifdir. Hazırda beynəlxalq əlaqələrin artması, elm sahələrinin inkişafı, Azərbaycan dilində yeni vahidlərin alınmasını sürətləndirmişdir. Xüsusilə informatika, telekommunikasiya, iqtisadiyyat və sahələrlə bağlı terminlər hər bir dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Anlayışların yaradılması və onların adlandırılması zərurətlə bağlı yaranır. Bu cür alınmaların dilə daxil olması təbii hesab olunur. Bu prizmadan yanaşdıqda Azərbaycan dilinə daxil olan alınmaların mühüm hissəsini zəruri alınmalar təşkil edir. Çünki Azərbaycan dilinə daxil olan bu alınmalar bir çox dillərdə olduğu kimi işlənir. Məsələn, *planşet, breket, amfotoniya, braker, breyk, brend, ekssudat, nagits, eksternat, elitar, renome notbuk, onlayn, printer* və s.

İngilis dilindən Azərbaycan dilinə daxil olan alınmaların mühüm hissəsini beynəlmiləl alınmalar təşkil edir. İngilis dilindən alınan beynəlmiləl terminlərin özləri də yaranma mənbəyinə görə fərqlidir. Bu terminlər ingilis dili vasitəsi ilə müxtəlif dillərə keçsə də mənşə etibarı ilə müxtəlifdir. Bu məsələyə diqqət vermiş A.Axundov göstərir ki, *“bəzi sözlərin hansı dildən alındığını da bəzən müəyyən etmək olmur. O bu qəbildən olan sözlərə nümunə olaraq elektorat, intiriqant sözlərini verir, həmin sözlərin xarici sözlər və ikidilli tərcümə lüğətlərində də yer almadığını qeyd edir. Intiriqan şəklində rus dilində işlənən sözə t samitinin artırılmasını da müəllif dil normalarının pozulması hesab etmişdir”* [2]. Göründüyü kimi, Azərbaycan dilinə daxil olan beynəlmiləl terminlər ingilis dili vasitəsi ilə dillərə daxil olsa da hansı dildə yaranmasını müəyyənləşdirmək mübahisə doğurur.

Leksik alınmaların mühüm bir qismini beynəlmiləl sözlər təşkil edir. *Beynəlmiləl sözlər anlayışına münasibətdə mübahisəli cəhətlər çoxdur. Azərbaycan dilçiliyində terminologiya ilə bağlı nəşr olunan tədqiqatlarda bu məsələyə müxtəlif münasibətlər öz əksini tapır (1, 3, 4). Dilçilikdə mübahisə doğuran məsələlərdən biri də bir çox dillərdə işlənən terminlərin internasional, yoxsa beynəlxalq, beynəlmiləl termin anlayışı ilə ifadə edilməsidir. Elmi ədəbiyyatlarda “internasional”, yaxud “beynəlmiləl sözlər” terminləri paralel şəkildə işlənir.*

S. Sadıqova yazır: *“Beynəlmiləl” anlayışı daha geniş məna ifadə edir. Beynəlmiləl terminologiya anlayışı elmi məfhumların adlarını əhatə edir, onların əksəriyyəti qədim klassik dillərin yunan və latın dillərinin leksik vahidləri əsasında və ya bu dillərə məxsus ünsürlərin birləşməsi əsasında düzəldilmiş vahidlərdən ibarət olur, eyni vaxtda bir neçə dildə işlənir. Alınma termin ən azı bir dilə keçdikdə alınma sayılır, müxtəlif sistemli dillərə yayıldıqda isə bu alınma dil vahidi beynəlmiləl termin səviyyəsinə qalxır”* [9]. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tədqiqat işlərində beynəlmiləl sözlər anlayışına münasibət müxtəlifdir.

S. Sadıqova *internasional sözlərə, internasionalizmlərə* aid qısa xülasə verərək S.Y.Turin, O.B.Şaxray, M.Ş.Qasımov, S.N.Xəlilov, V.V.Vinoqradov, V.V.Akulenko və başqalarının fikirlərini təhlil edir. Müəllif bu qənaətə gəlir ki, bütün dillərdə internasional sözlərin leksik layı mövcuddur və bu lay tədqiq edilərkən areal mənsubiyyəti nəzərə alınmalıdır. Fikrimizcə, *S.Sadıqova internasionalizmləri areallar üzrə bölməyi təklif edənlərin*

nöqteyi-nəzərinə şərik çıxaraq, “ internasional sözləri alınma terminlərin bir qismi” adlandırır [8].

N.Məmmədov beynəlmiləl terminlərlə bağlı daha geniş tədqiqat aparır və bu problemin bir çox cəhətlərinə toxunur. Onun fikrinə görə *Avropa mənbəli alınma terminlər dilimizdə daha iki prinsipə - internasionallığına və mənşəyinə görə təsnif olunur [6].* Elə buradaca qeyd etmək olar ki, müəllifin müəyyənləşdirdiyi təsnifat prinsiplərindən birincisi lazımı şəkildə aşkarlanmır. Internasionallığa görə təsnifat üçün meyarları, növləri fərqləndirən əlamətləri təyin etmədən “Avropa mənbəli” sözləri qruplara ayırmaq mümkün deyildir. Göstərilən çatışmazlıq N.Məmmədovnun internasional terminlərə aid etdiyi misallarda da özünü büruzə verir. O, *krizis, diversiya, korifey, vulkan, dramaturgiya, üstqurum, kodeks* və s. sözləri internasional terminlərə aid edir, onları *radiotexnika, kompas, kabel, metal, vokabula, prokliza* və i.a. terminlərlə bir cərgədə qoyur. Misalları diqqətlə nəzərdən keçirdikdə bütün alınma terminlərin internasionallığı faktı aşkara çıxır. N.Məmmədov təsnifatın digər bölmələrinə hansı alınmaların daxil ediləcəyi haqqında kriteriyalarını müəyyənləşdirməkdə mübahisə doğuran faktları təhlil edir. Onun misal gətirdiyi internasional terminlərdən bəziləri Azərbaycan dilində qarşılığa malikdir. Məsələn, *krizis-böhran, diversiya-təxribat, kodeks - məcəllə* və s.

N.Məmmədovun tədqiqatlarında “müasir Azərbaycan dilində beynəlmiləl terminlərin təyin edilməsində dörd kateqoriyanı təyin edir. Bu kateqoriyaların əsas xüsusiyyətlərini xarakterizə edərək yazır: “1) *xalis latın və yunan mənşəli terminlər*; 2) *milli forma almış latın sözləri*; 3) *müxtəlif dünya dillərindən alınmış terminlər*; 4) *qədim ümumi mənbədən alınan sözün milli variantı*”[11].

Müəllif belə hesab edir ki, *ingilis dilindən alınan kapital/izm, fran. capital/ismo, alm. capital/ismus, rus kapital/izm, az. kapital/izm milli forma almış latın sözüdür.* Qeyd olunan “*kapitalizm*” termini latın mənşəli olması heç bir şübhə doğurmur. Lakin onun aldığı milli forma qeyri-müəyyən qalır. Nəhayət, dördüncü kateqoriyanın adı “qədim ümumi mənbədən alınan sözün milli variantı” ifadəsi beynəlmiləl terminlərin yaranma tarixinin qədimliyi ilə əlaqələndirilir. Müəllif internasional terminlərin determinləşməsinə nəzəri baxımdan şərh edir.

Aydın olur ki, beynəlmiləl sözün hansı dildə yaranmasında etimon dili müəyyənləşdirmək əsas mübahisə doğuran məsələlərdir. Hər bir etimon dildə sözün dilin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq öz forması, öz fonetik cildi olur. Bu söz başqa dilə keçdikdə onun fonetik cildində və semantikasında müəyyən dəyişikliklər baş verir. Etimon dildə çoxmənalı olan sözün başqa dildə yalnız bir mənası özünü göstərə bilər. Bu da sözün yalnız həmin məna ilə alınmasının nəticəsidir. Etimon dildə sözün müxtəlif derivatlarını qeydə almaq mümkündür. Lakin söz başqa dilə keçdikdə həmin dildə ondan yeni sözlər, derivatlar yaranmaya da bilər. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, söz etimon dildən başqa dilə keçərkən öz forma və semantikasını dəyişir, yəni onun ifadə və məzmun planında dəyişmələr baş verir.

Sözün alındığı dil mənbə dil adlanır. Bu zaman sözün etimon dildəki variantdan fərqlənməsi təbiiidir. Sözü bir dildən alarkən onun məhz həmin dilə məxsusluğu haqqında fikir söyləmək mümkün deyildir. Ola bilsin ki, söz həmin dilə məxsus olmasın, yəni həmin dil sözü bu və ya başqa dildən almış olsun. Bu zaman sözverən dil sözalan dil üçün mənbə dil sayılır. Etimon dil başqa dil üçün mənbə dil də ola bilər, olmaya da. Belə vəziyyət o halda yaranır ki, sözü alan dil onu ifadə və məzmun planına görə dəyişməsin. Mənbə dildən bu sözü alan dildə də söz heç bir dəyişməyə məruz qalmadıqda onun etimon dildə olan forma ilə eyniliyi hadisəsi baş verir. Ancaq söz vasitəli alınarsa, yəni sözü etimon dildən başqa dil alaraq digərinə verirsə, belə halda vasitəçi dil mənbə dil sayılır və etimon dil birincidir. Mənbə dil isə, ikinci və ya üçüncü ola bilər.

Fikrimizcə, beynəlmiləl sözlər sırf elmi səciyyə daşıyan anlayışdır. Bu terminin işlədilməsi zamanı bir çox dillər üçün eyni olan sözlər internasional sözlərin dəqiq sərhədini təyin etmək mümkün olmadığından onlara münasibət subyektiv amildən asılıdır. Bir

tədqiqatçının internasional hesab etdiyi söz, başqa birisi tərəfindən bu qrupa daxil edilməyə bilər. M.Ş.Qasımova görə, “*sırf dilçilik nöqteyi-nəzərindən internasional terminlərin işləndikləri bütün dillərdə eyni mənanı ifadə etməsi, eyni səs tərkibinə, hətta eyni yazılış formasına malik olması zəruridir*”[10]. Müəllifin işlətdiyi “*bütün dillərdə*” ifadəsi belə terminlərin mövcudluğunu şübhə altına alır. Yuxarıda deyilənlər və istinad edilmiş mənbələrdəki fikirlər leksik alınmaların tədqiqi prosesində internasional sözlər qrupunu ayırmaq üçün real zəmin yaradır. Hazırda dilçilik tədqiqatlarında “*internasional*” termini əvəzinə “*beynəlxalq*” termini daha işləkdir. Beynəlxalq terminlər dünyanın bir çox dillərində eyni mənada işlənir. Elmin müxtəlif sahələrində, o cümlədən *tibb sahəsində bu proses daha geniş xarakter almışdır*. Məsələn, “*pandemiya*” termini hazırda daha geniş işlənir. Hərfi olaraq *pandemiya* yunanca. πανδημία – “*bütün xalq*” mənasını verir. Pandemiya yoluxucu xəstəliyin (məsələn, *vəba, taun, qrip*) bütün bir ölkəni, eyni zamanda onunla həmsərhəd ölkələri, bəzən çoxlu sayda ölkəni, qitələri bürüməsi mənasını verir. Qeyd edək ki, pandemiya insanlıq tarixi üçün o qədər də qeyri-adi hal deyil. *Ötən əsrdə üç qrip pandemiyası baş verib: 1918-ci il - İspan Qrip, 1957-ci il - Asiya Qrip və 1968-ci il - Honk Kong Qrip.*

2009-cu ilin aprel ayından yayılan *H1N1 virusunun* (“*donuz qrip*”) ştamlarından birinin səbəb olduğu qrip pandemiyası, qeyri-dəqiq məlumatlara görə, dünyada təxminən yarım milyona yaxın insanın ölümünə səbəb olub.

Son zamanlaradək elm üçün naməlum qalan virus kəskin ağciyər xəstəliklərinə səbəb olur. *CoViD-19 adı verilən “koronavirus”* artıq Azərbaycan da daxil olmaqla, 136 ölkə və ərazidə yayılıb. Bununla da “*koronavirus*” termininin beynəlmiləl termin kimi işlənmə arsenalı genişlənməmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlmiləl terminlərin tərkibindəki bir sıra sözdüzəldici vasitələrin də ingilis dilindən başqa dillərə keçməsi hadisəsi indi geniş yayılmışdır. *Super, meqa, makro, nano, multi, hiper* sözləri ilə yaranan mürəkkəb terminlər daha çox beynəlmiləl termin kimi işlənir. Lakin müasir dövrdə bu vasitələrin iştirakı ilə yaranan beynəlmiləl sözlər ingilis dili vasitəsi ilə başqa dillərə keçir. Belə sözlər ingilis dili hesabına beynəlmiləl sözlər sırasında yer alır. Bu isə dünyada gedən qloballaşma prosesinin nəticələrindən biridir. Deməli, beynəlmiləl terminlərin artma səbəblərindən ən başlıcası qloballaşmadır. Qloballaşma dillər arasındakı əlaqəni sürətləndirir.

Beynəlmiləl terminologiyada yunan dilindən alınmış sözdüzəldici vasitələr geniş tətbiq olunur: nano- cırıdan, neo-yeni, multi-kicik, not-ışarə, no-xeyir, nord- şimal tele-uzaq, piro- od, stomato-ağız, mol-örtülü, mikro-kicik elementləri ilə yaranan beynəlmiləl terminlər bir çox dillərə, o cümlədən Azərbaycan dilinə daxil olmuşdur.

Müstəqillik illərindən əvvələr dilimizə daxil olan *xrono-zaman, psixo-qəlb, tetra-dörd, mikro-dayaz, kiçik, makro-iri, neo-yeni, paleo-qədim, poli-çox, mono-tək, avto-özü, sin-birgə, dia-üzərindən, arasından, içindən, pan-bütün, a-sız, psevdo-yalan, -qrafiya-təsvir, -logiya “elm”, -metriya “ölçü”, -fil “sevər, həvəskar”, -fob “nənavistik”, -oid “oxşar”, -izm, -ist və s. elementləri yeni elementlər əvəz etmişdir.*

Həmin vasitələrin köməyi ilə dünya dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində xeyli miqdarda beynəlmiləl terminlər yaranmışdır. Məsələn, *nano- nanometr, nanomineral, nanotexnologiya; Nano elementinin birləşməsi ilə Azərbaycan dilində işlənən sözlərin birləşməsi ilə yeni sözlər yaranmışdır. Məsələn, nanoelm, nanofazalı, nanohissəcik, nanoquruluş, nanoquruluşlu, nanoobyekt və s. Deməli, “Beynəlmilləşmə dillərin özünəməxsus inkişafı üçün heç bir zaman təhlükə yaratmamış və yarada bilməz. Bu ondan irəli gəlir ki, bütün sahələrdə olduğu kimi, dildə beynəlmilləşmə də millilik ilə qarşı-qırşığa durub ziddiyyət təşkil etmir, əksinə bu millilik içərisində qaynayıb-qarışır, milli səciyyəvi əlamətlərlə birlikdə ümumi milli keyfiyyət qazanır*”[7].

Azərbaycan dilinə ingilis dili vasitəsi ilə daxil olan latın mənşəli beynəlmiləl terminlərin bir qismi “*multi*” elementi ilə yaranmışdır. Məsələn, *multimedia, multikulturalizm, multirum, multiplikator və s. Multikulturalizm* termini latın mənşəli *multi və cultura* sözlərinin

birləşməsindən əmələ gəlib bir ölkədə müxtəlif xalqların bir-birinin mədəniyyət dəyərlərinə humanist yanaşma siyasətidir. *Tolerantlığın* bir istiqaməti kimi hazırda “*multikulturalizm*” beynəlmiləl termin kimi geniş işləklik qazanmışdır. *Multimedia* termini isə Azərbaycan dilində omonim termin kimi işlənir. *Belə ki, bu termin həm təsvir, qrafika, mətn, rəqəmli səsə eyni vaxtda istifadə edilməsi, həm də müxtəlif məqsədlərlə istifadə edilən informasiyaların toplanması, işlənməsi*”[5] mənasında işlənir. Azərbaycan dilinə daxil olan beynəlmiləl terminlər daha çox aşağıdakı elementlərlə düzəlir:

-*Neo. neofit, neonatoloq, neopren, neonatoloji, neo-frost* və s. Neo- ilə başlanan beynəlxalq terminlər daha çox əşya ilə birlikdə dilə daxil olmuşdur. Məsələn, *neo-frost* beynəlmiləl termini qədim yunan sözü *neos-təzə*, ingilis dilində *frost* sözünün birləşməsindən əmələ gəlib *nofrast soyuducuların növü, neopren isə ingilis sözü olub sintetik, xloropren kauçukun bir növü olan su keçirməyən, elasik mikroməsaməli parça növüdür*.

-*No. no-frost, nonsens, nori, nostrifikasiya, novasiya*. *No –frost* termini soyuducuda buzlanmanın qarşısını alan damcı sistemli texnologiya, *nori* isə dəniz yosunlarından hazırlanan məhsullar mənasında işlənir.

-*Not. Notbuk, natabena, nottifikasiya* və s.

-*Nou. Nou-hau, nou-frost* ;

-*Nord. Nord-ost, nord-vest* və s.

-*Mikro. Mikricip mikrodermabraziya, mikrofibr, mikrokontreller, mikropsiya, mikrotrofizm* və s

-*Mini. Miniçarçer, minimizasiya, minisensor, miniprosessor* və s.

XXI əsrdə beynəlmiləl termin və sözlər cərgəsində ingilis dilindən alınmaların sayı sürətlə artır. Bu beynəlmiləl terminlər sırasında ictimai-siyasi, iqtisadiyyata aid terminlər - *alliance-alyans, alogizm-alogiz m, leader-lider, interview-intervyu, reporter-reportyor, import-import, export-eksport, trus-prest, cheque-çek, idman terminləri sport-sport, vox-boks, start-start, finish-finiş, trainer-trener, record-rekord; məişətə aid sözlər comfort-komfort, servise-servis, toast-tost, flirt-flirt, cumper-cemper, ceans-cins, bar-bar* və s. aiddir.

Proqramçıların, veb-dizaynerlərin fəaliyyətində, bir çox kompüter proqramları ilə iş sahə terminlərini bilməyi tələb edir. Bu terminlərin müəyyən hissəsinin dildəki qarşılıqları təyin olunsun da, onların ingilis dilindən alınması, istifadə edilməsi daha sürətli gedir.

Məlumdur ki, beynəlmiləl terminlərdə müəyyən uyğunlaşdırma əməliyyatları (qafik, orfoepik, səs, üslub və s.) aparılır. Lakin bu prosesdə beynəlmiləl termin öz semantikasını qoruyur, qrafik sistemi isə alınan dilə uyğunlaşdırılır. Məsələn, “*çarter*” beynəlmiləl termini ingilis dilində “*charter*”, *çartinq* ingilis dilində “*chartinq*”, “*armresling*” termini ingilis dilində “*arm wrestling*” şəklində yazılır. İngilis dili vasitəsi ilə Azərbaycan dilinə alınan bu beynəlmiləl terminlər dilə uyğunlaşdırılaraq yazılır və mənsub olduğu ingilis dilinə məxsus xüsusiyyətlərini semantik cəhətdən olduğu kimi, qrafik transformasiyada və tələffüzündə də qismən saxlayır. Müxtəlif mənbədən olan beynəlmiləl terminlər haqqında da eyni fikir özünü doğruldur. Məsələn, *latin mənşəli “adjunctus” Azərbaycan dilində adyunktura, “advektio” adveksiya, “administratio” administrasiya, “adiabatos” adiabat, “addere” addendum* şəklində işlənir.

Azərbaycan dilinə daxil olan beynəlmiləl terminlərin mənbə və mənşəyinə görə müəyyənləşdirilməsində iki xarakterik xüsusiyyət diqqəti cəlb edir: 1. Azərbaycan dilinə daxil olan beynəlmiləl terminlər daxil olduğu dilin fonetik, qrammatik və leksik qanunlarına uyğun şəkildə işlənir. Məsələn, *facebook- feysbuk, fishburger-fisburger, finitisme-finitizm, flash mob-flaşmob, fleece-fliş, leverage-leveric* və s

1. Azərbaycan dilinə daxil olan beynəlmiləl terminlər olduğu kimi, yəni heç bir dəyişiklik olmadan dildə işlənir. Məsələn, *adapter-adapter, abandon-abandon, filler-filler, lifting-lifting, poster-poster, xiton-xiton* və s.

Azərbaycan dilinə ingilis dilindən alınan beynəlmiləl terminlər *genoloji tərkibi*, yəni hansı dillərə mənsub olması məsələsi müxtəlif baxımdan tədqiq olunmuşdur. S.Cəfərov və A.Qurbanov Avropa dillərindən yeddi, H.Əliyev doqquz, A.Ələkbərov isə altı etimon dili göstərirlər. A.Qurbanovun göstərdiyi kimi, “*alınma sözlər təsnif edilərkən mənbə dil nəzərə alındıqda onlar haqqında daha düzgün təsəvvür əldə edilir. Buna görə də sözlər təsnif olunarkən etimon dil əsas götürülməlidir*” [12]. Məlumdur ki, ümumiyyətlə alınmalar, xüsusən də beynəlmiləl sözlər mənsub olduğu dilin əsas xüsusiyyətlərini daxil olduğu dilə özü ilə gətirir. Ona görə də dilə daxil olan beynəlmiləl alınmaların mənşəcə mənbəyinin müəyyənəşdirilməsi onun əsas xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırmağa imkan verir. Tədqiqatlarda da Avropa mənşəli sözlər genetik qrupları ayrılır. A. Qarayev yazır: “*Azərbaycan dilində işlənən Qərbi-Avropa sözlərinin təxminən 28%-i latın və bir o qədər də yunan dillərindən alınma sözlər təşkil edir*” [6].

Beynəlmiləl alınmaları aşağıdakı tematik qruplara ayırmaq mümkündür:

1) *dəb və gözəlliklə bağlı olan sözlər*: pankart, permanent, piling, feşn, luk, svitşat, sniker və s.;

2) *texnikaya aid sözlər*: parking, radarskop, rekorder, render,

3) *internetlə bağlı beynəlmiləl terminlər*: notbuk, internet, planşet, printer, skayner, plata, portal, monitor, provayder və s.;

4) *kino və musiqi ilə bağlı terminlər*: muzik-holl, xorror, reper, spoyler, rep, reliz, remeyk, remiks, roldaş və s.;

5) *iqtisadiyyatla bağlı beynəlmiləl terminlər*: çartinq, çarter, deviasiya piar, rekvizit, restutsiya, menecer, retrosedent, diller, revalvasiya və s.

6) *yemək adları*: nagis, pidə, popkorn,

7) *İdmanla bağlı*: peyntbol, pilates, blindaj, qoldenrod, kikkoksinq, dribling və s.

İngilis dilindən alınan bir sıra beynəlmiləl terminlər mənimsəmə prosesində variativlik yaranır və onların həm transliterasiya olunmuş, həm də mənbə dildəki formalarından obyekt dildə geniş istifadə olunur. Belə variativliyin müxtəlif səbəbləri vardır. Məsələn, *ticarət markasının saxlanması*; *Samsung-Samsunq*, *Nasdak indeksi – indeks Nikkel*, *Pepsi Cola – Pepsi Kola*, *Microsoft – maykrosoft*

və s. Belə terminlər müxtəlif dillərdə olduğu kümə saxlanır.

Dünya iqtisadi mənzərəsinin genişlənməsi ilə bağlı olaraq iqtisadiyyat və maliyyə sahələrində yeni beynəlxalq terminlər işlənir. Məsələn, “*holding*” ingilis dilində “*kommersiya bankları daxil olmaqla, bir və ya bir neçə törəmə təşkilatda paya sahib olmaq və onları idarə etmək məqsədi ilə fiziki və ya hüquqi şəxslər tərəfindən yaradılmış qrup*” mənasını ifadə edir” [11, s.121]. Bu termin hazırda alman, fransız, italyan, Azərbaycan, eləcə də dünyanın bir çox dillərində beynəlmiləl termin kimi işlənir. Eləcə də “*françayzing*” fransız dilində “*franchir*” azad etmək termini kimi işlənir. *İqtisadi termin kimi müəyyən razılaşma ilə ikinci tərəfin birinci tərəfin əmtəə nişanından istifadə edilə bilməsinə rəsmi icazə* [11, s.109] anlayışını ifadə edir və ingilis dili vasitəsi ilə bir sıra illərdə işlənir. Bu beynəlmiləl terminlər iqtisadi əlaqələrin təsiri ilə bir çox dillərdə işlənir. Bu terminlərin iştirakı ilə Azərbaycan dilində “*rançayzing müqaviləsi*”, “*holding şirkəti*”, *maliyyə holding şirkəti*” terminoloji birləşmələri yaranmışdır.

İngilis dilindən Azərbaycan dilinə yeni alınmalar müxtəlif əlaqələr, səbəblər nəticəsində daxil olur. Televiziyada fantastik filmlərinin nümayiş etdirilməsi ilə bağlı *kiborq*, *kiborqlaşdırma*, *terminator* və bir çox terminlər Azərbaycan dilinə daxil olmuşdur. *Cyborgiration* insanın ayrı-ayrı orqanlarının kibernetik vasitələrlə dəyişdirilməsi probleminin adını, *cyborg* (*kiborq*) *kiborqlaşdırmaya* məruz qalmış adam anlayışını bildirir. Elmi fantastika ilə bağlı bu anlayışlar kinolarda tez-tez səsləndiyinə görə bir çox dillərdə işlənir.

Xaricdən gələn yeni kosmetikanın əvvəl məlum olmayan növlərinin adları da alınmalardır. *Meyk-ap-makiyac*, *konsiler* (*consealer - korrektə edən qələm*), *pilling-krem*

(*peeling-cream* -*dərinin üst qatını təmizləyən krem*), *lifting-krem* (*lifting-cream* - *dərini dartan krem*), *vanış* - *krem* (*vanish-cream-kapilyar toru götürən krem*) və s. Beynəlmiləl terminlərin ictimai-siyasi sahədə geniş işləklilik qazanması isə müasir dövrdə siyasi məsələlərə global mövqedən yanaşma ilə seçilir. Siyasi hadisələr beynəlxalq səviyyədə öz həllini tapır. Diplomatik əlaqələrin dünya miqyasına çıxması beynəlxalq münasibətlər sistemində ortaq diplomatik dilin yaranması ilə səciyyələnir. Göründüyü kimi, müasir dövrdə beynəlmiləl sözlər ictimai-iqtisadi, sosial elm sahələrində geniş şəkildə işlənir.

Müasir dövrdə beynəlmiləl terminlərin əsas mənbəsi beynəlxalq dil funksiyasını yerinə yetirən ingilis dilidir. Yəni müasir dövrdə yaranan yeni beynəlmiləl termin və beynəlmiləl sözlərin mənbə dili ingilis dili olur. Bununla yanaşı, mənbə dil funksiyasını ingilis, fransız, alman, rus, ispan və italyan dilləri də yerinə yetirir. Beynəlmiləlləşmə prosesində daha çox qeyd olunan dillər mənbə dil olurlar. Onların vasitəsilə formalaşan yeni terminlərin beynəlmiləl termin statusu alması hadisəsi geniş yayılmışdır.

S.Y.Turina yazır: “*Morfem səviyyəsinə kök morflar, affikslər və birləşmiş formalar aiddir. Morfem səviyyəsi submorfem və bilavasitə morfem səviyyələrini əhatə edir. Supermorfem səviyyəsini kök və affiksal morfemlərin ardıcılığı təşkil edir. Morfem səviyyəsində əsas vahid morfdur. Morf morfem səviyyəsində parçalanmayan mənalı xətti seqmentdir*”(14). Müəllif beynəlmiləl terminləri təşkil edən elementlər toplusunu aydınlaşdırmaq üçün səviyyələrin dərəcələnməsi nəzəriyyəsini təklif edir. Bu nəzəriyyələr terminoloji sistemin kök morfemini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Məsələn, iqtisadiyyatda *deziqnasiya*, *dezinformasiya*, *dezinteqrasiya*, *dezintermediasiya*, *dezinvestisiya* terminlərinin ilkin elementi olan “*dez*” ingilis dilində “*disignation*” sözündəndir. Eləcə də “*des*” “*beynəlxalq ticarətdə əmtəənin göndərilməsinin bazis şərtlərindən biridir*”, *unifikasiya* olunmuş termdir. Bu elementin birləşməsi ilə “*destruksiya*”, “*destruktiv*”, “*desyatin*”, “*desyatına*” terminləri yaranmışdır. İngilis dilində beynəlmiləl terminlərin yaranması üçün bu tip vahidlərinin spesifikasiyası diqqəti cəlb edir. Beynəlmiləl terminlər Azərbaycan dilində yeni anlayışların adlandırılmasında fəal iştirak edir. Məsələn, beynəlmiləl termin “*çarter*” ingilis dilində “*charter*” sözündən olub, “*nəqliyyat vasitəsinin sahibi və bu vasitənin icarədarı arasında, nəqliyyat vasitəsinin, yaxud onun müəyyən hissəsinin müəyyən vaxta icarəyə götürülməsi haqqında müqavilə*” anlayışını ifadə edir. Beynəlmiləl söz kimi bir çox dillərdə işlənməklə yanaşı “*çarter daşımaları*”, *çarter partiya*” və c. söz birləşməsi formasında müxtəlif anlayışların adlandırılması üçün istifadə olunur. Bu isə göstərir ki, Azərbaycan dilində elm və texnikanın müxtəlif sahələrində beynəlmiləl terminlərin işlənməsi meyli güclüdür.

S.Sadıqova yazır: “*Terminin yaradılması və təyininin iki tərəfi vardır: 1) struktur-dil tərəfi; 2) anlayış tərəfi. Terminin anlayış və semantikasi bu və ya digər sahədə, sənətdə anlayışlar sisteminin inkişafı ilə əlaqədardır. Bu iki tərəf həm bir-biri, həm tarix, mədəni-tarixi ənənələrlə qarşılıqlı şəkildə bağlıdır*”(6) Beynəlmiləl terminlərin yaranmasında da onların struktur quruluşu və anlayış tərəfi əsas götürülərək anlayışlar adlandırılır. Bu adlanmada anlayışlar arasında əlaqələr, onların semantikasi, işlənmə sahəsində daşdığı funksiyalar nəzərə alınır. Ona görə də beynəlxalq səviyyədə işlənmə arealı genişlənir. Çünki “*Beynəlmiləl sözlərlə milli dil vahidləri, digər sahələrdə olduğu kimi, bir-birini inkar etmir, əksinə biri digərini tamamlayaraq bütövlükdə dilin daxili inkişaf qanunları əsasında daha da zənginləşməsinə güclü təkan verir. Bu isə ayrı-ayrı dillərin dünyanın inkişaf etmiş dillərinə qovuşmasına, xalqların beynəlxalq inkişaf arenasına qoşularaq milli qapalılıqdan, özünü-təcriddən uzaqlaşmasına şərait yaradır*”(15). Geniş işləklilik qazanan beynəlmiləl terminlər Azərbaycan dilinin terminoloji sistemində möhkəmlənmiş və yeni anlayışların yaranmasında iştirak edir. Hazırda dünya arenasında ingilis dili əsas beynəlxalq dildir və beynəlmiləl terminlərin yaranmasında, xüsusilə ictimai-siyasi, iqtisadi, diplomatik terminlərin ingilis dilində yaranıb başqa dillərə keçməsində səbəb aparıcı rola malikdir.

Beləliklə, aydın olur ki, Azərbaycan dilinin, eləcə də inkişaf etmiş bütün dillərin lüğət tərkibinin zənginləşməsində beynəlxalq terminlər hazırda mühüm rol oynayır. Bu terminlər Azərbaycan və ingilis dillərində kommunikativ funksiya yerinə yetirir. Bununla yanaşı sintaqmatik və paradiqmatik münasibətdə, sözdüzəltmə prosesində iştirak edirlər, dilin lüğət tərkibini zənginləşdirirlər. Lakin beynəlmiləl terminlərin alınmasında dilin müəyyən meyarları nəzərə alınmalıdır.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Ağamirzəyeva E.H. Beynəlmiləl termin və beynəlmiləl sözlərin semantik mənimsənilməsi Gənc tədqiqatçıların I Beynəlxalq Elmi Konfransının materialları E.H.Ağamirzəyeva. - Bakı, 25-26 aprel, - 2013. - s. 426
2. Axundov A. Dilimizə dövlət qayğısı. A.Axundov. Dirçəliş. XXI əsr.Bakı:2001.№41, s.34.
3. Alməmmədova S. Müasir Azərbaycan dilində alınma terminlərin nizamasalma prosesinin nəzəri problemləri/ S.Alməmmədova. - Bakı: - Avropa, - 1916. - 226 s.
4. Alməmmədova S. Müasir Azərbaycan dilində alınma terminlərin unifikasiya formaları/ S.Alməmmədova. - Bakı: - Avropa, - 1916. - 328 s.
5. Qarayev A. Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar / A.Qarayev. - Bakı: ADU nəşri, - 1989. - 95s.
6. Qasimov M. Ş. Azərb. dili terminologiyasının əsasları. M.Ş.Qasimov. Bakı:Elm, 1973.186
7. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili / A.Qurbanov. – Bakı: Maarif, - 1985. - 408 s.
8. Məmmədov N.İ. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mənbə və üsullarına dair / - Bakı: AUN, -1958. -36 s.
9. Sadıqova S. Azərbaycan dilinin terminologiyası / S.Sadıqova. -Bakı: Elm, - 2011 -380 s.

Rus dilində

10. Аксютенкова Л.Г. Деривация как фактор эволюции терминосистемы: На материале терминологии «Рыночная экономика»: дис. ... канд. филол. наук./ Л.Г. Аксютенкова. - Краснодар, 2002. -200 с.
11. Турина С.Й. Об испанских заимствованиях в тагальском язык / С.Й.Турина. - Москва: -Наука, -1976.

МЕЖДУНАРОДНЫЕ ТЕРМИНЫ ПРИШЕДШИЕ С АНГЛИЙСКОГО НА АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК

Гамзаева Талия Салех

Резюме

Заимствования, пришедшие в азербайджанский язык из английского, также участвуют в создании новых слов и словосочетаний. Заимствования используются в различных областях науки и техники путем соединения морфем языков, сочетания слов и создания лексико-терминологических сочетаний синтетическим и аналитическим способами. Такие сочетания порождают различные типы вновь образованных терминов в зависимости от происхождения компонента. Гибридные термины, в которых один компонент лексических комбинаций является производным от языка, а другой компонент является собственным инструментом языка, и термины с обоими компонентами являются производными.

В ходе исследования установлено, что слова, взятые из английского языка, усваиваются фонетически, графически, грамматически и семантически в соответствии с нормами литературного языка азербайджанского языка. Под апроприацией подразумевается, что заимствования, поступающие в язык, приспособляются к нормам изучаемого языка. В процессе овладения за основу берутся внутренние правила языка.

INTERNATIONAL TERMS THAT CAME FROM ENGLISH INTO AZERBAIJANI

Hamzayeva Taliya Saleh

Summary

Borrowings that came into the Azerbaijani language from English are also involved in the creation of new words and phrases. Borrowings are used in various fields of science and technology by combining morphemes (morphemes) of languages, combining words and creating lexical and terminological combinations in synthetic and analytical ways. Such combinations give rise to different types of newly formed terms, depending on the origin of the component. Hybrid terms in which one component of the lexical combinations is derived from the language and the other component is the native tool of the language, and terms with both components are derived.

The study found that words taken from the English language are assimilated phonetically, graphically, grammatically and semantically in accordance with the norms of the literary language of the Azerbaijani language. By appropriation is meant that the borrowings entering the language adapt to the norms of the language being studied. In the process of mastering, the internal rules of the language are taken as a basis.

Rəyçi: prof. M.İ.Yusifov

Azərbaycan dili kafedrasının 15 mart 2023-cü il tarixli iclasın 14 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 15 mart 2023-cü il

UOT:811.

İNGİLİS DİLİNDƏ ŞƏKİL KATEQORİYASI MODALLIĞIN İFADƏ VASİTƏSİ KİMİ

Hüseynova Türkan Etibar qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

huseynova.turkan@rambler.ru

Xülasə: Müasir dilçilikdə modallıq kateqoriyasının tədqiqi məsələsi hələ də mübahisəli olduğundan və çox vaxt dilçilərin diqqətini cəlb edir. Bir çox alimlərin tədqiqatlarına baxmayaraq, modallıq kateqoriyasının həddudlarının və onun həyata keçirilməsi vasitələrinin müəyyənləşdirilməsi məsələsi həllini tapmamış qalır. Modallıq kateqoriyasının və onun dillərdə ifadə vasitələrinin kifayət qədər elmi əsaslandırılması bu məqalənin yazılması üçün mövzunun seçilməsini müəyyən etmişdir. Tədqiqatın nəzəri əsasını dilçilik sahəsində aparıcı yerli və xarici alimlərin işi təşkil edir. Bunlara Ş.Ballı, E. A. Belyaeva, V. V. Vinogradov, F. R. Palmer, İ. B. Xlebnikova və başqalarını misal göstərmək olar. Yuxarıda qeyd olunan tədqiqatçılar arasında modallıq kateqoriyasının müəyyən edilməsində oxşarlıq və onun növlərinə görə fərqlilik, əlavə olaraq, modallığın ifadə vasitələrinin seçimdəki oxşarlıqda da özünü göstərir. Dilçilər hesab edirlər ki, ifadənin reallığa münasibətini bildirən vasitələr feilin şəkil formaları, danışanın nitqin predmetinə münasibətini bildirən əsas vasitə isə modal sözlərdir. Məqaləni yazmaqda məqsəd modallıq kateqoriyasının mahiyyətinin nəzəri əsaslandırmaq və ingilis dilində onun məzmununu ifadə edən vasitələrdən biri olan şəkil kateqoriyasının məna və çalarlarının hərtərəfli təhlil etməkdir.

Açar sözlər: kateqoriya, modallıq, şəkil, feil, sabcanktiv, indikativ, kandişinal

Key words: category, modality, mood, subjunctive, indicative, conditional